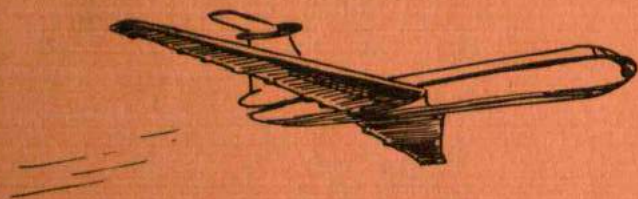

LINAKO LI FETUHILE

R.M. Mukuni

R.M. Mukuni · Linako Li Fetuhile

R.M. MUKUNI

INTERNATIONAL COMPANY
OF BOOKS, INC., NEW YORK, N.Y.

Linako Li Fetuhile,

R.M. MUKUNI

NATIONAL EDUCATIONAL COMPANY
OF ZAMBIA LTD., LUSAKA, 1969.

Other books by the same author:

Makalelo I, Lusaka, 1967.

Makalelo II, " "

Lubilo, " "

Kwa bashim
Kwa banna
Ku musal'a
lishumi ka z
ni lilato mu
ku fumana,
butuna hahu

© R. M. Mukuni, 1968

First published by National Educational Company of Zambia
Ltd., Lusaka, 1968.

Printed by Zambia Publishing Company Ltd., Lusaka.

Printed in Zambia.

PL
8460.9
M78L5 M

BITUMELO

Kwa bashimani ni basizana ba Zambia:
Kwa banna ni basali ba ba lata puo ya Silozi:
Ku musal'a ka Nafunyi, yoo ka lilimo ze
lishumi ka ze talu u ni file tabo, kozo
ni lilato munna kaufela na ka lakaza
ku fumana, buitumelo bwa ka ki bo
butuna hahulu.

MUKOLOKO WA LITABA

Buitumelo	v
Ku mubali	viii
Mwendi Lu Litohonolo	1
Ba ituti ba pili	2
Sikolo sa kacenu	3
Kambe ni munna	7
Kwa bukuwa	8
Sikolo sa busihu	11
Masole ba kale	12
Silyela	15
Ba ba shwile mu no itemuna	20
Ha ki ncwa ya Bulози	21
Mazimu ni minchono	23
Bana ba kacenu	27
Musali ya beleka	30
Buhata ki ncwa	33
Mukaiwa ha u sa nka	36
Bulendele mwa bukuwa	38
Ku kopisa ki busholi	42
Zwelopili	44
Manyalo a sikuwa	47
Kacenu ki Kwacha ngwee	49
Linako Li Fetuhile	52

Ku Mubali,

Muñoli wa bukanyana ye u zibile hanyinyani za bupilo bwa mazazi a kwa mulaho. Hape u sa ipalela ku ba ba ziba za bupilo bwa kacenu. Ha ku bulelwa kuli kacenu ku pilwa sikuwa ki ku lumela kuli mikwa ye ne pilwa ka yona kwa kale i cincehile, sina luli ha lu ziba kuli i cincehile — mibelekelo, micelo, mitinelo, mibapalelo, ee mane ni bona bupilo kasibili bu cincehile. Ki nto ye nde kakuli cinceho hañata i talusa zwelopili mi zwelopili ya ngana ki yona nto ye lu tokwa.

Zibonyana ye, ya za kale ni ze nca ki yona ye susuelize muñoli ku ñola buka ye ka mukwa o i ñozwi ka ona. Sepo ya hae ki kuli ba ba nca ba kacenu ba ta kona ku nopa se siñwi ku yona sa lika ze ba fitile kwa mulaho. Hape u sepa kuli ba ta fumana za ku ambola ni za ku seha hamoho ona mwa buka mo. I ñolezwi bona.

Ba bahulu, ba ba li ba cuukezi za bupilo kaufela, ni bona ba ta fumana se sika ba lilimalisa ni ku nahana. Ha si li si yo, muñoli u lumela kuli ba ta fumana se si ba katulusa, mwendi ni ku ba sehisa. Munna ni musal'a hae ba ta fumana za ku ambola. Mushemi ni mwana ni za bona li mwa teñi. Bana ba sikolo ni bona ha ba si ka libalwa. Ki buka ya mutu kaufela, munna ni musali, mushimani ni musizana, mwa bukuwa ni mwa mahae.

A buce!

R.M. Mukuni.

MWENDI LU LITOHONOLO

Ku peluka, ku bina sinjeka, ku fundela, musisi wa mawaya, ku shea pula, kamba ku tanda cileke, se li matangu fela mwa bupilo bwa mitangana ni likalibe ba ba pila mwa litolopo za naha ya luna kacenu. Lindombe za milungu, silabo sa ñasi, museku, litapi za bunjinje, maloko, bulumba, mane ni sona sikenge, li tuha li swana sina matangu a bo shakame mwa bupilo bwa ba kacenu. Lu sike lwa komoka, lifasi la bona ki li sili ni bupilo bwa bona ki bu sili.

Ku tonga mukokoto fa pil'a ba bahulu ne li mitolo ye mi tuna. Mai a kuhu, tepe, mbufu, mukeme ni ze ñata za ziba mubali ne li ilwa ki banana. Kacenu wa ambola za muila wa ku ca mai kamba kuli musizana ha ci nembwe ba ba ku teleza ha ba ka seha inge ba ku tikinya. Ki miila ye se libezwi ni ku ambolwa. Muñoli zazi le liñwi a halifelwa hahulu ki muhulwan'a hae ya na mu ñula. Libaka, mu komoke, kuti na lumelezi musizana ku swala miwayo ya hae inge a ziba kuli ki muila! "Wa yo omboka ni ku taha mazoho feela kacenu u to bu sota ñombolo," muañuli a zwelapili ku hanyauka.

Ka lithonolo muila wo ne u si ka sebeza zazi leo. Kamita muñoli u shuta hahulu kono zazi leo a taba lindombe ze keta-lizoho ni liwetete. Ba mubingu ba mu binguta ze peli. Ha ku na ya na ambozi ka za muila wa ku swala poto kapa musizana ku

swala miwayo mutu ha ya kwa ku waya zazi leo.

Luna lu boni bupilo bwa mazazi a felile, bupilo bwa ku mangana ni ku tondoka, bwa ku tea tuta-mba ni ku shuta limbala, bupilo bwa ku bapala situtu-sa-tutuluka, bupilo bwa "nje-nje-nje mu mu bone ni mañana inge siku," ni ku to icuca mwa bupilo bwa kacenu, lu mbwetukile mbwetuu! Lika ki ze ñata hahulu ze lu mbwetukisa. Mwendi lu lithonolo ha lu pilile ku to iponela ka meto, ka kuli sa ku bona ki se sinde ku fita sa ku utwa.

BA ITUTI BA PILI

Sikolo si tile kale ku luna kono mwendi butokwa bwa tuto ne lu si ka bu utwisisa hande kwa makalelo. Ba bañwi ne ba si kena ka likesha. Mane kutwi bashemi ba bañwi ne ba sa tabeli ku lumela bana ba bona kwa sikolo, sihulu bana ba basizana, kamba ku tuhelela bashimani ku yo melela milelu kwa sikolo. Ne ba li ki ku sinya nako ya ku beleka kamba mane ya ku nyala kamba ku nyalwa. Kuti tuto ya musali ne li ya ku sinya, ne i mu eza buzwa ni butanya!

Ha lu ba nyazi, ne li yona kutwisiso ya linako zeo. Sikolo ne si hohana muhala ni lipelu, manduwani, bulisana, mane ni ku matela bushwana bwa ku yola minzi.

Ba ba ne ba kona ku omeka sikolo mane ni ku yo pasa litopa ze tuna za linako zeo za bo Standard II kamba Standard IV ne li bona bo caziba ba ba

tuna mwa lilalanda za bona. Ne ba kena bulekisi mwa mabenkele, ba ituta bubeti ni buyahi, mane ba ituta ni ku matisa limotikala. Buticele, butoloki ni buñoli mwa ofisi ni yona ne li misebezi ye ne latwa hahulu. Ha ne ba bubanisa ba beleki ba ba tuna ne ba opela cwana:

Mwanakee ha nyalwi ki njebwe.

Olisa mwana.

Haisi ku ndilaiba ya matisa mota.

Olisa mwana.

Haisi ku kalaliki ya ñola ka taipi.

Olisa mwana.

Bo ticele bo Inambala ni bona ba tumaela mwa pina ya bona. Ya na pota ni ndilaiba na nopa mba kakuli ndilaiba ne li mutu ya na sephala ni ku zibahala hahulu fa silalo sa habo.

Ya ta nyaza bo ndilaiba ni bo kalaliki ha ne ba zamaya ka ku itundula ni ku nonta ki mañi? Munati wa ku lumbwa ni ku opelwa hande mwa lipina kaufela lwa u ziba. Ni kacenu lu sa fumana batu ba ba ikutwisisa hahulu ni ku hata mubu ha ba zamaya, kuti ki limemba! Hape ha lu nyazi, mwendi ki yona nzila ya bupilo. Kono kamita ba hupule kuli ba habo luna ba ba si ka fumana tohonolo ya tuto kamita ba libelela likezo ze nde ku ba ba lutilwe hande.

SIKOLO SA KACENU

Ki maswe mubali ha ka siala ni muhupulo wa

kuli mwendi ha lu na buitumelo ka misebezi ye ba ezize ba ituti ba luna ba kale. Buitumelo bwa luna ki bo bu tuna hahulu. Ne ba bapuzi maofisi ni ku swala litulo ze tuna mwa Mulonga wa luna mane sicaba sa luna sa tuma ka misebezi ya bona. Sepo ya luna ki kuli ni ba ba nca ba ba ngile libaka za bona ba ka fufulelwa ku zwiseza naha ya habo bona pili.

Taba ye fa milomo ya bashemi ba bañata mazazi a ki ye: "Tuto ya nako ye ki labishi!" U ka ba utwa ba li; "Maticele ba nako ye ba ocola feela mali, mwan'aka u bala mwa Grade 3, Grade 4, kono ha zibi nihaiba ku bala liñolo!" Kwa swanela kuli mushemi kaufela a libelele mwan'a hae ku ziba ku bala kapa ku lalaula sikuwa ka nako ye kuswani. Hañata bashemi ba libelela zwelopili ye tula tikanyo. Ha ku na se si fosahalile ni maticele ba kacenu. Ha ku na se si fosahalile ni banana ba kacenu.

Bazamaisi ba tuto ba ta ni swalela haiba ni mbunja ze ni bulela mwa likepe mo. Ha ku bunolo ku bapanya tuto ya banana ba kacenu ni ya ba kale. Ba kale ne li linkusi za lilimo ze lishumi mane ni ku fita ha ne ba kala Sipeleta kapa Inifande ni Pulaima. Ba nako ye ba ya kwa sikolo ha ba na ni lilimo ze keta-lizoho. Ba bañwi mane ba kala sikolo, (nursery schools) ha ba eza lilimo ze ne kamba mane ze talu. Wa lilimo ze talu wa kale na sa anya, na sa pepiwa, mane na sa mata-mata njenje mwa hal'a batu.

Sikolo sa kale ne si bakanyeza batu ku yo eza mi-sebezi ye likani feela, buticele, buyahi, buño!

bulekisi ni bubeti. Nihaiba musali wa mataata na sabela kwa hule-hule ku yo shela-shela ni banna mwa misebezi. Kacenu ha ku cwalo. Misebezi ki cabuu, ya banna ni basali ba ba lutilwe hande. Madokota ba luna ba bansu ki ba, ba ba itutile mulao ki ba, lizibi ze itutile mitai kaufela ya tuto, banna ni basali ki ba. Mulonga wa naha ya luna u bapuhile. Ku na ni ba ba luta mwa likolo za luna ze pahami, ba ba alafa limunanu za luna, ba ba fufisa lifulai, ba ba etelezi limpi za naha, ba ba ndilaiba litimela ni ba ba eza misebezi ye miñwi ye miñata ye mu ziba.

Bashemi ba ba tongoka ba utwisise kuli milutelo ya kacenu i fapana ni ya linako za kwa mulaho, ni ba ba lutiwa ni bona ba fapana. Maticele ba kale ba bañata ne li bo silupula. Pafa ne i hotola mwana sikolo ha na timelelwa ku peta timana kapa ku fosa palo. Mwendu hape lu si pakisi ku nyaza, linkusi ze ne lutwa miteñi yeo ne li na ni sinundwa ni mañañazwana mi mwendi lipafa za maticele ne li tusa ku ba cinaleka fokufwi. Ba bañwi be ne ba lutwa ne ba zeka butaka ni maticele.

Maticele ba nako ye ba cuukezi mikwa ye minca ya ku luta banana ba banyinyani. Lipafa ha li sa na sibaka mwa sitopa sa kacenu. Ticele wa nako ye ya olisa pafa u ta i sehisa bahabo ni ku i tokwisa likute la banana ba luta. Kana ha mu na ku lume-la kuli twana twa sikolo twa nako ye twa buheha, ha tu tulaka ni milili ye shukuzwi hande, likepesi kwa litho, litai mwa milala nkaa? Ni sikuwa twa si pyopyola mi tu bala mwa lundamba!

Twana twa sikolo twa nako ye twa buheha

KAMBE NI MUNNA

Kwa kale ne ku lumelwa kuli musali ha ku na sa na kona kwand'a ku pepa bana ni ku ba uta, ku lima ni ku apea ze ne limwa ni ze ne selwa ki munna. Basali ne ba ziba taba ye ni ku i lumela. Mane kamita ne ba ikumbuta ba li: "Kambe ni munna, ne ni ka ipelekela, ne ni ka i kenela buticele, ne ni ka yo i paseza B.A." Ku bonahala kuli ni Muso wa mazazi ao ne u lumela taba ye kakuli tuelo ya munna ni musali ba ba ne ba pasize sitopa se si swana ni ku eza musebezi u li muñwi ne i fapana!

Kaufela lwa ziba ni ku lumela kuli banna ba zindile ni ku kola kono ha ku na se ba kona ku eza seo basali ba sa koni ku si eza. Kacenu basali ba zibile taba ye mi banna ba mwa ziezi ka takano ya basali. Ha mu hupule mapokola ba basali be mu boni. Ha mu hupule maticele ba basali be mu ziba. Ha mu hupule basali ba ba matisa limota, masisita mwa lipatela, babihi ba litaba mwa makoranta, ku sa bulelwi bona ba ba liza litaipi mwa maofisi, a naha ye kaufela! Yela ha ba punyeha mwa maofisi ha ba caela inge tu misisi fela! Kacenu kaufela lwa ziba kuli tuelo ya munna ni musali ba ba eza musebezi o swana mi inge ba pasize sitopa se si swana ki nkaa.

Ba ba potezi manaha a bo Russia, Japan, England, America ni a mañwi ba ta mi bulelela kuli a ki nto ye komokisa ku bona musali ya etelezi mpi, ya za-

maisa simbayambaya, ya pasize mulao ni ku atula mwa Kuta, mane ni ku fufisa fulai. Ba ba keni si-topa si li siñwi ni basizana ba ka hupula zazi le ba kile ba tompoloha ka ku limbiwa ki musizana. Mwendi hape mu ka kona ku hupula ticele wa mina ya na i kutwisisa hahulu, ya na tabela ku hapeleza musizana ya na teula bashimani ku kutela musindo inze a li: "Bi limbe nduu, hape, nduu!" Bashimani kocomanee, mwa meto suu! Yela lifasi kaufela kacenu banna ba keni mwa ziezi, ba inzi ñanda ka malaho ka takano ya basali! Bunde bu suluhile, basali ha ba sa lata ku ba eza "kuhu-kuhu lobala kapili ba bañwi ba lobezi!"

KWA BUKUWA

Bukuwa bo ne bu zibahala ni ku tuma hahulu ku Mulozi wa kale ne li Mulobezi kapa Malanda ni Libingi. Kwa Bulawayo ni kona ne ku tumile mane Malozi ne ba yo conela hahulu kwa teñi. Hape ki kona ko ne ba yo ipeela mabizo a bo Bulawayo, Wankie, Foloji ni a bo Jeke-mu-nanula-ze-bukiti. Batu ba kale ne ba sa laezi ha ba funduka ku ya kwa bukuwa, hape ne ba funduka busihu. Ne li nto ye swana niha ba yo kuta, ne ba kena mwa hae busihu. Ne ku zamaiwa ka mautu mi hañata i li mwa sikwata. Musipili o zwa Mongu ku ya Mulobezi ne u tanda sunda mutumbi ku ba ba kona ku hata. Ba ba nyezi ne ba siya basali ba bona mi ne ba yo beleka fela likweli ze balwa kapa silimo ni ku kutela kwa hae.

Poto ya mautu ni lubotolo ne li bufumu bwa buto-
kwa bo ne bu sa libalwi ha ba kutela kwa hae.

Mutu ya na ziba kwa bukuwa na zibahala ni ku
kutekeha hahulu fa silalo sa habo. Na apeelwa bu-
cwala bwa liyumbu. Na kola ba ba sa zibi kwa buku-
wa ka makande a kwa njanji, mulilelo wa sitima,
butelele bwa sona ni mo ne ba natelwa batu ka lifa-
indi ni ku lahwa ka liheta.

Ya pila ya kile a zamaya ka mautu ka nzila ye ne
tumile hahulu ya Lihule ni ku punya mishitu ya bo
Nsonso ni Ntabulakankuli, u i katamezi fela ha
hupula kuli kacenu musipili o swana u petahala ka
zazi li li liñwi ka mota kapa mane ka lihora ze peli
fela ka fulai!

Mulizi wa milupa ni yena na zibahala hahulu fa
silalanda sa habo sina mutu ya zwa kwa njanji. Fa
mikiti ya mayobo, ya Liyala kapa ha ne ku bina
ñaka balizi ne ba fiwa nkwana ya bucwala. Ne ba
sa lumelwi ku nwa haisi ngoma ha i yo unguka ka
sabo ya kuli tamba ba kolwa mane ba palelwe ku
liza hande. Mulizi ya ziba hahulu na bizwa Sishinda.

Kamita basali ba ba zamaezwi ki banna ba bona
ne ba opela ba li:

Pulisi wa ka ha yo.

Ku siezi kaombola mwanja.

Banna ba ba ne ba sa yemi mwa hae ku yo beleka
ne ba bizwa bo 'Suta ni fiele', mane hape ne ba ope-
lwa cwana:

Na ba sitela bo Njoni.

Ba sa li ku nama bo Njoni.

Banna ba ba ne ba sa koni ku tinisa basali ba bona
hande ni bona ne ba nguywa mwa lipina ze cwana:
Ha u si bona, sibotana. Ha u si bona.
Ha u si bona si njanjisa mulelu.
Si boni buhobe.
Bo sona ha si ni tinisi.

Ha u si bona si njanjisa mulelu

na
a:
Muñoli u hupula kuli ni mina ba kacenu mu ka lumela kuli banna ba ba sa njanjisa milelu ba sa fumaneha. Ku tinisa musali ka mwa latela ki musebezi o sina ya u petile, mwendi ki o sina ya ka u peta hande, mwa bukuwa ni kwa mahae.

SIKOLO SA BUSIHU

Ba Liluko la tuto mwa naha ya luna ba ezize litukiso za kuli mutu kaufela ya tabela ku ituta a itute. Banana ba kena likolo za musihali mi busihu ki nyewa-nyewa ya bashemi ba bona. Litifo za ba ba kena sikolo sa busihu li fukulizwe hahulu mane ni ku feliswa ku ba ba kena hande ni ku sebeza hande mwa lituto za bona. Libuka ki za Muso.

Litopa za ba bahulu za fufula mwa litolopo kaufela za naha ya luna. Tuto ba i utwezi butuku. Banna, basali ba ba nyezwi, ba ba si ka nyalwa, basizana ni bashimani ba ba ne ba siezi likolo fa hali kaufela ki sikope-kope. Kaufela ba fumana tuto ya butokwa mwa likolo mo, tuto ye swana ni ye ba fumana banana mwa likolo za musihali, ili tuto ye yo ba konisa ku hula mwa misebezi ya bona kapa ku ba fumanisa misebezi sakata. Ya pila ya na ni ngana a shuñe, ku lakana ni ba bañwi ili ku ipatela bupilo bwa kwa pili.

Ya ka li: "Kambe kwa bwanana kwa kutelwa ne ni ka feza sikolo," ha ku na ya ka mu lumela. Likolo za ba bahulu ki ze mbwee! Ya ka li: "Ku nyalwa ku tata kambe ni na ni i kenela kwa likolo ze kenwa

ki nyangela ze," ni yena ha ku na ya ka mu lumela. Buñata bwa ba ba nyezwi mane ni bo ma-mbututu ba sweli ba pasa matopa. Ya ta ñenehela ku huliswa mwa musebezi, likolo ki ze, ze tisa ku hula mwa mi-sebezi ka likute.

Ya ta sinyeza nako ni ngana ya hae mwa mandu a bucwala ni mwa ku hela-hela feela u ta ca masipa a taka za hae sina Malozi ba kale ha ba bulezi. Tuto ki liluo la mufuta, liluo le li sa boli, le li sa yolwi, le li sa lekwi ka mali, le li sa uzwiwi, le li sa fanwi. Ha ku na ya kona ku ku amuha seo u itutile, nihaili yena ticele ya ku lutile sona ha koni.

MASOLE BA KALE

Lindwa za bo 1914 ku ya ka 1918 ni 1939 ku ya ka 1945 li lwanilwe kaufela lwa ziba. Kwa tabisa ku hupula kuli bana ba habo luna ne ba ilo tabana ku zona ni ku ba lindume ze tuna mi ha ku komokisi kakuli Mulozi wa kale ne li muhali yo mutuna. Mu hupule limpi za bo kuku'a mina mo ne li tulela limpi za lila za bona ni ku hapa macaba.

Muñoli u hupula tushimani to tu ne twa lilimo ze lishumi ka ze peli to tu kile twa caulela kwa ofisi ya mubusisi wa tuto ka 1942 fo ne ikolotela ndwa ya lifasi, ya bubeli. Twa yo kupa mubusisi ku tu lumela kwa Lusaka ku yo kena bu Licimende. Mubusisi a ikashula ka liseho ni ku itumela ku tona kono a tu bulelela kuli ne ku tokwahala bo ndat'a tona ni bo malum'a tona isiñi tona. Mubali a sike a hupula

kuli tushimani to ne tu eza lishea, batili, ne tu tiisi-
ze, ne tu tukuzwi ki lipina ze cwalo ka ye:

Ni na ki ko ni ya, kwa Lusaka,

Kwa bu Licimende

Ni na ki ko ni ya, kwa Lusaka

Kwa bu Licimende

Imutakwandu Yeta III na li fa Lioma ka yona nako
ye mi yefwi ya lipina ze ne tumile ki ye:

Lu yemee lu tiye hande,

Lu yeme mwa Sicaba sa Yeta,

Mwa Sicaba sa Bulozu

Lu lwanise mubuso wa Nazi

Wo fetuhezi macab'a Europe.

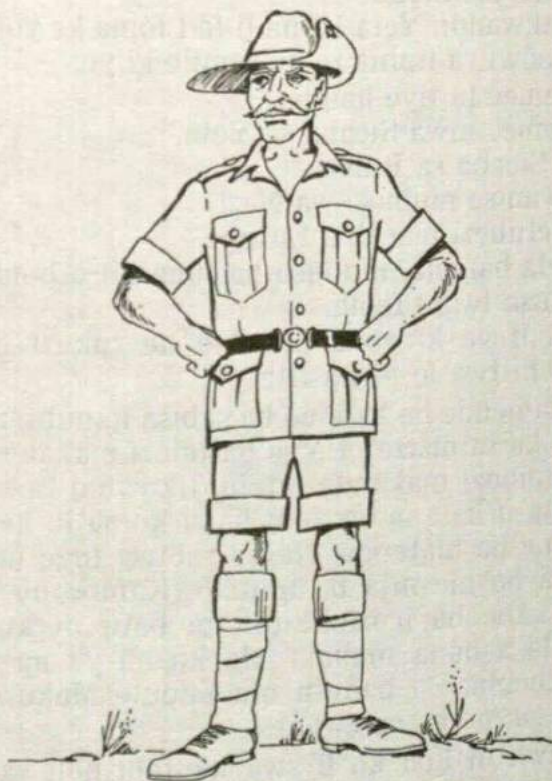
O, yela banana, mubuso ha luna ku u bona

Ha lu sa lwani feela.

Mwendi ye ki yona pina ye ne tukuzi lipilu za
tushimani twa le ni ku fita.

Malicimende ba kale ne ba sabisa hahulu, mane ne
ku twi 'ba sainisize'. Ha se ba felezi makake a bona,
ba mbambuzi makanda fatefi, likuwani za sa li kuli
penu, ha u katana wa tefi haisi ku sa lu kanka. Ba
bafiwi ne ba matanga. Ne ba sabiwa inge mo ne ku
sabelwa bo mesinja ba mutelo. Kambe ne ba lata,
ne ba kabe ba icezi likuhu za batu ni ku inwela
macwala a bona mahala. Ha ku na ya na ka buza
kapa kuciña. Ba bahulu mu hupule Makunañumba
fa Mongu, ne ba ca cwañi?

Lindwa ni koo ko li zwa kaufela neli sabisa. Ki
lika ze maswe, ze feza bupilo. Ba sapili ne ba tabana
ka malumo, ka masho ni buta ni ka milamu ya
linkoto. Ne ba takela ni ku isileleza ka litebe. Lilumo

Likuwani za sa li kuli penu!

la kobe ni buta bwa bulembe ne li lilwaniso ze sabisa hahulu. Samulahonyana litobolo za likumisa ni zona za to ipa maata. Ne li simuluha kwa Mambali.

Ba kacenu ba ka lumela kuli litabaniso ze li lwanile lindwa za zona ku likani. Ha isali lilwaniso za ku kungula ndwa ha i zuha. Lilumo la kobe ni fulai ye fufa mwa halimu! Buta bwa bulembe ni guided missiles! Takazo ya batu ba lifasi kaufela ki kuli ku sike kwa maiba kwa ba ni ndwa ye tuna hape. Lilwaniso za kacenu ha li swani ni milamu ya linkoto, li kona ku pyemula bupilo kaufela mwa lifasi ka zazi li li ñwi kapa mane ka lihora ze balwa feela.

Ba ba lwanile lindwa za milamu, buta, lilepe ni litobolo za likumisa ba pumbuka kacenu, i ta ba bona ba pili ku lumela kuli za bona lindwa ne li manduwani feela ha li bapanywa ni za kacenu.

SILYELA

Bupilo bwa silyela se bu libezwi. Ba ba nca ba kacenu bona mane ni ku si ziba ha ba si zibi. Ki ku ba zinga feela ku ambola za silyela, inge ona cwalo mutu ha ka ambola za lilombamema kapa za kanenga. Silyela se li linzwi le li siyo mwa lipuo za ba kacenu. Ku cwalo, bupilo bu cinchile mi ni zona linako li fetulile.

Silyela, sina ba bahulu ha ba ziba, ki mucelo wa ni o ne u fumaneha hahulu mwa Bulozu minzi ya luna ha ne i sa kondile, i sa bapuhile. Ne si tiile

bupilo bwa ku falula manaha ku ya mwa sikuwa ku yo beleka bu si ka zibwa kale. Ne li mukwa wa ku ca hamoho buhobe mane ni lico ze fiwi. Kamita banna ba munzi ne ba tisa misulo ya mahobe a bona ku muñ'a munzi kamba bana ku munna muhulu ndat'a bona ni ku to ca hamoho. Ne ku fumaneha bo Kangumu - mu - yema - a - nosi, ba ba ne ba sa tabeli silyela mi hañata ne ba bulelwa bumaswe. Ne ba bizwa bo "Mwiika, ba mumizo." Ne ba li, "Taulo kamba Andasoni ki wa ngwangwali, ha ka lotisezi mutu, mane ha lati ku ca silyela ni banna ba bañwi!"

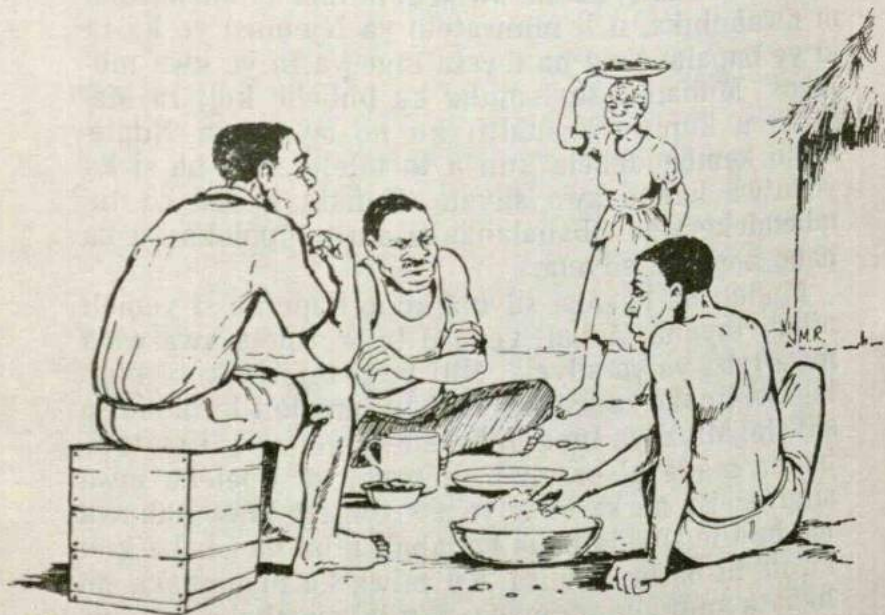
Sina lika kaufela, silyela si na ni bunde ni bumaswe bwa sona. Ba ba si yemela ba si lumba ka mabaka a: ba li si konisa bañi ba sona ku ca lico za mifuta-futa, ze ne ba sike ba kona ku ca kambe mañi ni mañi na ka i cela a nosi mwa lapa la hae. Wankie ha tisa musulo wa buhobe bwa makonga ni busunso bwa sikakata sa linembele, Folosi u tisa musulo wa bwa kuzwaka ni busunso bwa mulele-ngwa. Ndate-Ngula ha tisa bwa ku fuzela, Ndate-Mwala yena u tisa bwa ku shomekisa ka limbaala. Bunde bwa sona bo buñwi bo bu bulelwa ki kuli kuti mutu wa siango sa silyela ha lobali ni tala. Meleki ha sina sico kamba busunso mwa lapa la hae ki ku yema feela ku ya kwa silyela ku yo ca ku kula. Kuti hape silyela si bonisa ku latana ni ku utwana mwahal'a bañi ba sona.

Ba ba lwanisa silyela bona ba bulela cwana: ba li ku ca silyela ki bu-mampala, ki ku sa zwelapili, kakuli ki ku hapeleza mutu ya i tonipa ku kubukane-

la fa mukeke u li muñwi ni ba manala a mishengela kamba ba ba minela mwa mazoho ni ku ipikita feela. Ba hanyeza kuli silyela si tisa kutwano kakuli ba ba tisa mahobe a minya kamba masunso a si ka kazingwa ni ku lungwa hande kamita ba sebwa-sebiwa. Hañata ba misulo ye kutanga kwa silyela i si ka ciwa ha ba ikutwangi hande mwa lipilu. Liko-mano ze ñata mwahal'a munna ni musal'a hae li simuluhanga fa mahobe ni masunso ze yo kutanga kwa silyela kakuli li ipenyize. I sa li ku bona ba silyela hape ku utwahalanga lingambolo ze cwana: "A! — Ma-Sililo, kauke wa sa ni talima hande ni tuha ni ñwañuluka, u li miñwatelo ya Njemusi ye ka fa ki ye bapala. Yela ha ñwata inge ya fa ya kwa mulaho!" Mubali u ta lemuha ka bubebe kuli fa Ma-Sililo u kupiwa kasitalifi ku no siyelanga Ndate-Sililo kambendekela kuli a to talelezanga ha si ka yo utwa hande kwa silyela. Hañata banna ba tum-bendekela ba zibahalanga ni ku tompoloka ku ba habo bona ba silyela.

Muñoli ha lwanisi silyela kono hape ha si yemeli nihanyinyani. Mubali yena u ta ikatulela kwa wela mwa taba ye ya silyela. Niti ye li teñi ki kuli mipilelo ya linako za kacenu ha i lu lumeleli ku kondisa silyela. Minzi ya luna buñata bwa yona se li matota, banna mane ni basali ba felezi kwa lipeleko mwa sikuwa. Ba ba ka ca silyela ki ba fi? Mwa bukuwa mo ba tile silyela ha si konahali niha ne i kaba kuli ku na ni ba ba si olisa. Ku pilwa ka maambala, mi hañata mutu u ipumana a pila mwahal'a ndu ya mukuwa ni ya Musame, ili batu ba sa koni ku ca

silyela ni bona. Hape ku ciwa ka linako ze fapana kakuli ku caelwa ni ku caulukwa ka linako ze fapana. Ze ciwa ni zona li fumaneha ka tata ni ka ku tula. Misulo ye sa tulwi ki peba ya le ye ne lu i sa kwa silyela ha i sa bonwa. Nama ne i cipile. Litapi za ku i pulaela ne li ipolela. Kacenu pondo ya buima ya nama ye nde i leka 45n, 60n mane ni 70n. Ha ku sa komokisa ku leka tapi i liñwi ka 65n kamba 80n fa musika. Ze fumanwa ka tata cwana li swanela ku ciwa ka pabalelo. Ba ba toile silyela ba

Misulo ya ni ye ne sa tulwi ki peba

sa zwelapili ku bulela kuli silyela ha si fi mutu tukuluho ya ku ca mwa latela. Fa busunso bwa silyela ha ku na ya lunga mwa latela mane ni ku yabula ha ku na ya yabula ka mo li mu boniseza liito la hae, haili ku kutiseza kona mane ki silandulwa sipi ye nsu. Micelo ya nako ye ya ku cela fa tafule ni ku cisa ka litipa ni lifoloko ni yona ha ki ye lumelelana ni silyela. Kuti nto ye nde ki ku sulela wa henu musulo kamba ku mu mema ku to lalela ni yena ku fita ku kenelela mwa bupilo bwa silyela.

Silyela se siñwi se ba si ka tonela ba bañata ki sa taba ya ni ya ku holisana mali, ku i kezeza miholisezo ni yo muñwi. Ki taba ye sa fumaneha hahulu mwahal'a luna. Ba ba keni mwa taba ya ku holisana mwendi ba kona ku fa mabaka a tiile ka bunde bwa ku holisana. Muñoli ha si ka lika kale taba ye mi ha ki yena ya ka eleza yo muñwi ku kena mwa ku holisana. Ha ku bonahalangi hande mutu ha latula mali kuli "ha ni na mali, kweli ye ha ki ya ka, ki ya Njelemia!" Niti ye si na ya ka i hanyeza ki ye: mutu ya mwa silyela sa ku holisana, ha kenelwa ki butuku bwa sipundumukela kamba butata bo buñwi ku banga maswe hahulu.

Ki zona za silyela ze, mi muñoli u hupula kuli silyela ha si talusi kutwano kamba ku latana. Hañata si kona ku shandaula manyalo a ba bañwi ni ku fapahanya be ne ba ikutwanela hande-nde. Mu t'a ambolisana.

BA BA SHWILE MU NO ITEMUNA

Kambe ba ba shwile ba zuhanga ne ba ka to ikomokela komoo! Wa to toma wa ku bona mwa-hal'a tolopo ya Lusaka kapa ya Kitwe ka nako ya 12.30 p.m. ba beleki ha ba caela haisi a yo kula simbaku-mbaku kamba mane ku shwa luwewe. Limota, mitututu, limbasikolo, ku sa bulelwi bona ba ba hata mubu ka nyau! U yo tokwa ni makwelo a mati. Bo Simasiku-mu-ikapali ni bona ba teŋi mwa litolopo mo. Bona ba funya masikono a sina tii kapa ku lapama feela mwa tas'a likota ku fitela ba cauluka ka 2 kiloko.

Palo ya batu i ekezeha hahulu mwa litolopo za luna. Palo ya limota ni yona i ekezeha silimo ni silimo. Likozi za mwa mikwakwa ni zona li ekezeha hahulu silimo ni silimo. Kaufela lu lakaza ku pila ni ku pulusa bupilo. Ku butokwa hahulu kuli kaufel'a luna lu be ni tokomelo ye tuna nako kaufela ha lu itusisa mikwakwa. Litau ni likwena ha lu sa li saba, se lu saba limota, niha lu sina kwa ku li sabela, kakuli hape ki ku saba yona zwelopili ye lu tokwa!

Ba ba lu siile ba kuta ba ka to komoka ze ŋata, makomboni a yahilwe, miyaho ya sitezi, lu bala ni yona ndu ya milao ye nca ya Zambia, mikwakwa ya tala mane ni mwa Mongu! Ne ba ka to komoka limota, sitima se si mata ka diesel, telephone, computer, television, helicopter, VC 10 mane ni Super VC 10!

Ka silimo sa 1928 fulai ya pili ha i lula mwa Butoya ya ba nyewa-nyewa ye tuna mwa Bulozhi. Ba Mutulo, ba Mboela, ba Upa ni ba Wiko, haisi ya na sina mautu! Kwa opelwa cwana:

“Ku wabilwee, kwa Butoya bwa Muñambata ku wabilwee. Ku tokwa ya ka ni isa, ni yo bona ko i lulezi fulai.”

Wa pumbula bañi ba pina ye, be ne ba opela kafulai ka ka bonahala inge kambimbinyani ha ka bapanywa ni VC 10, ba ta mbwetuka mane ba oya-oye lwenge. Ku lateha ni ku makala ha i sa li lika ze komokelwa mutu mwa litolopo ze tuna za Zambia kacenu

Ze komokisa ha li feleli ku ze bulezwi mwa li-kepe mo. Ni luna lwa yo pumbuka mwa mulaho wa lilimo ze lishumi ka ze keta-lizoho lu ka to makalisha, mwendi mane ni ku to sabiswa ki lipangaliko ze nca ze fita za miteñi ya luna. Ku bulela kuya kai, mubali wa ziba litukiso ze ba sweli ku eza ma-American ni ma-Russian za ku ya kwa kweli ku yo yaha ni ku yo inelela kwa teñi. Ba ba fiwa ku pila kuye-kuye haisi ba yo potela baikuliabo kwa kweli!

HA KI NCWA YA BULOZI

Ba ku luna ba ba faluzi manaha ba lu bulelela kuli ni kwa China ba kula mbingwa, ni kwa Ghana ba kula mbingwa, kwa Argentina, kwa America, kwa Poland, kwa England, lifasi kaufela ba kula

mbingwa, ili ona mulilo wa Nyambe. Ki niti ku cwalo.

Muñoli wa buza kapa ki swanelo he kuli Mulozi a ipapatele sika sa lifasi kaufela, mi hape inze ili sika se si maswe, kuli ki sa hae? Ku bunolo ku nuha kalabo ya mubali. Mbingwa ha ki ncwa ya Bulozzi, ki ncwa ya lifasi kaufela sina muili, mambu-ngo, ku kula mukokoto, lusinga ni matuku a mañwi. Kiñi ha lu sika ipapatela kuli muokola kapa katabi ki lincwa za Bulozzi? Mwendu Nzila lu ka ipapatela yona kakuli muñoli ha si ka utwa kale naha ye ñwi mwa lifasi ko ba katazwa ki butuku bwa Nzila. Libizo la mulilo wa Nyambe li bonahala kuli li lukile ka kuli luli mbingwa i bonahala ku ba mulilo wa mufuta o muñwi. Kwa ncwa ya Bulozzi ha ki ncwa ya Bulozzi, mu utwe besuni.

Mu kulelo wa mbingwa lwa u ziba. Ki butuku bo bu maswe hahulu, bo bu sinyu sifateho sa mutu ni ku mu wengaula minwana ya mazoho ni mautu. Bu lata hahulu kwa pata, kwa mazoho ni kwa mautu. Sapili ya kula mbingwa kapa mulilo wa Nyambe na ina, ni ku ca a nosi ha nze a fumana kalafo ku fitela a fola. Muhupulo ne li kuli mbingwa i sike ya yambukela ba ba iketile. Ne li nto ye nde, ye ne bonisa kutwisiso ye tuna ya matuku a yambu-kela. Mukuli ha nze a inzi a nosi cwalo ne ku bule-lwa kuli "u mwa sasana." Ba ba lithonolo ne ba fola kono buñata ne ba tulubana lifateho ni ku weyuka milomo.

Muñoli a ki ñaka mi ha lati ku fa mubali muhu-pulo wa ku li mwendi u ziba se siñwi ka kalafo ya

matuku. Mutu na mu futula, ha zibi. Sa ziba ki ku li mbingwa ya konwa ku alafwa ni ku fola hande-nde kacenu. Liñaka li teñi, lipatela li teñi ni mi-lyani i teñi. Nto ye tuna ya butokwa ki ku li ba-kuli ba luna ba iswe kwa lipatela ku sa lemuhiwa feela kuli ba telwa ki mbingwa, mane niha lu sina buniti hande kuli ba na ni mbingwa, lu ba ise.

Kwa lipatela liñaka ha se ba ikolisizwe kuli luli kamaniti ba kula butuku bwa mbingwa ni ku ba fa kalafo, bakuli ba lukela ku latelela kalafo yeo, ni litaelo ze ba fiwa kaufela, ka swanelo ku fitela liñaka ba ba lukulula kuli ki ba ka nwee.

Bakuli ba luna ha ba eza cwalo — ku latelela lika-lafa ni likelezo ze ba fiwa kwa lipatela ku fitela ba bulelelwa ki liñaka kuli ba folile hande — lipata zani ze sosobani ni minwana yani ya tumbumbutwa li ta be li bile lika za kwa kale. Hape ha luna ku utwa ya shenda kuli “mukete-mukete u kula ncwa ya Bulozì,” ka kuli mbingwa ha ki ncwa ya Bulozì, ki ncwa ya lifasi kaufela sina libelenge.

MAZIMU NI MINCHONO

Mazimu ni minchono ne li lika ze ne tabelwa hahulu ki bana ba sikolo ba mazazi a kwa mulaho. Ne ba peta manzwi mwa dictionary ni ku itusisa ona mushalandanda ka mafosisa. Muhupulo kamita ne li ku kiya be ne ba ambola ni bona kakuli ku bulela manzwi a makima, a matelele, a mulumo o munde ku bona ne li poniso ya bumemba ni ku ziba hahulu

sikuwa! Hañata ne ba ipangela manzwi a bona a si yo ni mwa puo ya si-English! Minchono ye cwale ka wo "Look at him with red eyes like 'siwality' in 'katwality'" ne i-utwahala. Kacenu le mwana sikolo kapa mutu kaufela ya ta i kopisa toho ku peta mazimu ni ku itusisa manzwi ka mafosisa, ha ku na ya ta mu lumba, u ta i sehisa feela ba ba mu teezeza. Hape u ta siala litatubo za hae. Ha i sa li lika ze eziwa mane.

Likolo ze ne bubana hahulu mwa Bulozzi ka li-nako za mazimu ne li bo Sefula Normal School, Standard Boarding School, Lukona, Barotse National School, Kambule, Girls' Boarding School, Mabumbu, Sancta Maria Mission, Lukulu ni Chitoloki. Ka nako yeo Balovale ne i sa li kalulo ya naha ya Bulozzi sina ba bahulu ha ba ka hupula.

Ku lumelwa kuli ba Sefula ne ba tumile hahulu ka ku ziba lipalo ni ku opela, ba Lukona ne li Bibebe ni lipalo. Ba Kambule ne ba tumile ka ku ziba sikuwa sa ku bulela, ni tuputula twa misiko ni ku laha mbola. Ba G.B., be ne ba zibahala hahulu ka libizo la mañwalala bakeñi sa liapalo za bona ne ba zibwa hahulu ka ku lima ni ku lela limbututu za lindiala. Ba Lukulu bona ne ba zibahala hahulu ka bukwala bwa ku luka ni ku kinita ni ku tokwa mifilifili ni ba likolo ze ñwi. Ba Chitoloki bona ne ba bubana ka lubilo. Mitangana ne ba lata hahulu ku zamaela fa mihata kapa milamu ya tusata. Mukwa wa ku tapisa milili ka lunembwe ni ku tama milili ka tutauro busihu ha ku lobalwa ne u fumaneha mwa likolo kaufela. Bashimani ni

basizana ne ba i kuta silefuteni ni ku pazula mi-kekezo. Ne ba zamaya ka mukwa wa ku pila, ni ku hata mubu hande, ni ku tesha.

Likolo ha ne li kopanela fa mikiti fa Mongu kapa kwa Muleneñi ne li kanganisana ka ku caula ni ku opela:

Cwale ki luna,
Cwale ki luna,
Ze tuna likokota
Ha lu zamayanga cwana
Ha lu caulanga cwana
Makalo! Makalo!

Hape ne li kanganisana ni ka ku bulela sikuwa sa mazimu mane fokuñwi ha u teleza hande kwa lingambolo za bona ne u ta ba utwa ba li: "Kacenu bashimani ba Sefula kaufela ne ba kubukanezi Mubiana kwa sikuwa kono ba mu palezwi!" Mubiana foo kuti ki wa Kambule. Ku kala ka lilimo za bo 1940 ba kala ni ku kanganisana ka ku bina makwaya ni sitaela ku fitela mubinelo wa Saba-Saba ha u to fufuleliswa ba ba nca. Ne ku pilwa luli. Kacenu wa bina Saba-Saba ni za le za kwakala-kwakala za makwaya ba ta buza ko u zwa ni ku ku seha weletee!

Bashimani ni basizana ba Standard 6 ye tuna ne ba i kutwisisa hahulu mwa likolo kaufela. Kutu ne ba feza sikolo ni ku yo ca mali, mane ne ba opela cwana:

Mulao wa ma-Senior

Mu sebeleze ma-Senior ba mina.

Ha ba ta feza ba mi fe kwa libuka

Ma-Senior, ba yo ca Copper,

Ee ba yo ca Copper kwa Ndola.

Ne ku lumelwa kuli mashelefi kwa mikoti ya luna ya Copper na nopwa sina mubula! Mane hape ne ku lumelwa kuli Copper i sa lafiwa feela mwa mikoti ne i ezwa mashelefi ona foo! Kaufela lwa ziba nako ye kuli ha ku cwalo.

Pina ye fiwi ye ne ba lata hahulu ba Standard 6 nako ya litatubo za mafelelezo ha ne i se ili fa kufi, ye ne ba opela inge ba zamaya ka ku tesha, ki ye:

No more, no more,

No more back again,

Whether I fail or pass

No more back again.

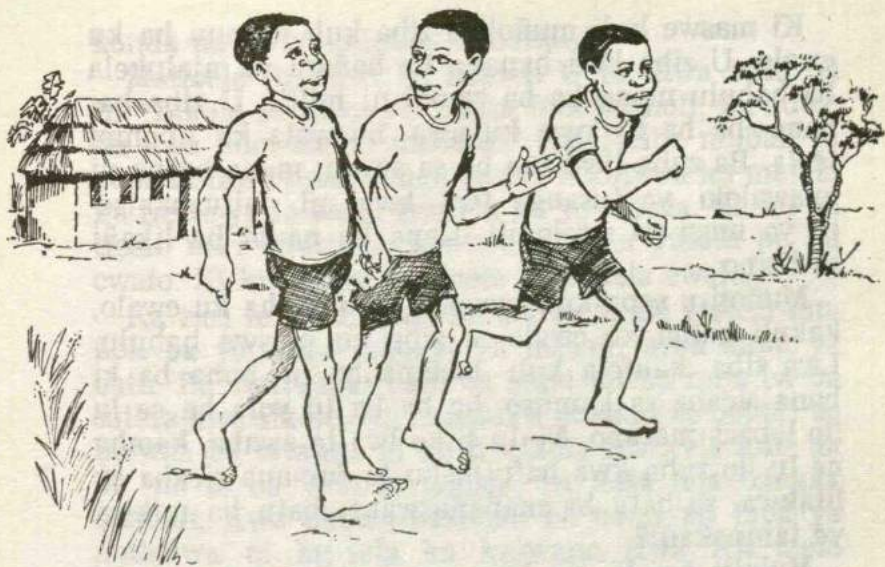
Ha lu fetula ka sa habo luna ki kuli:

Yela ha ni sa kuta, ha ni sa kuta.

Kamba na pasa kamba na kanama

Ha ni sa kuta.

Mubali wa ziba kuli ba bafiwi be ne ba sialanga, mane mwendi bona be ne ba opelanga tinolo ha ne ba tesha, ne ba to ozelelanga fa munyako wa ofisi ya headteacher ku to kupa ku kutela Standard 6, mane ni mazimu a bona ne ba a libalanga! Nako ye ha lu sa lata ku utwa ya ta opela pina ye ha li mwa Grade 7. Lu bata feela ku i utwa ku ba silimo sa bu ne kwa University ya Zambia, kipeto.

Ba zamaya ka kutesha

BANA BA KACENU

Mulozi wa sapili na tumile ka likute. Bana ba hae ni bona ne ba huliswa ka likute. Ne ba lutwa ku alaba ka likute, ku boola, ku kandeleda ni ku sa kena kwa lingambolo za ba bahulu. Ne ba lutwa ku yabuka ba bahulu mwa nzila ni ku ba tusa ku ba shimbela milwalo ya bona. Ne ba lutwa ku sebeza ka tata ka mazoho. Bucwala ni licakana ne li mba-mba kwa banana.

Ki maswe kuli muñoli u ziba kuli kacenu ha ku cwalo. U ziba kuli banana ba bafata ba njalukela ba bahulu mane ha ba zamai ni milili. U ziba banana ba ba li kwa ku nwa bucwala ki lipompi feela. Ba zuba licakana ba sa swabi, mane ba na ni miswalelo ya tusanga twa kwai ni mitushanisezo ya musu ya zwelopili. Hape ku na ni ba likañi ni lisino.

Muñoli u sepa kuli mwendi wa fosa ha ku cwalo, kakuli haiba ku cwalo, u zibe ku maswe hahulu. Lwa ziba kaufela kuli banana be lu bona ba ki bona sicaba sa kamuso, ba ba ka lu yola ha se lu ilo lobaza masapo. Ne lu si ke lwa to swaba, kambe ne lu ilo zuha kwa bafu ni ku to fumana sicaba sa litakwa, sa batu ba mañañazwana, batu ba mikwa ye tampakani?

Mulatu ha ki wa banana, mulatu u njungama bashemi ba bana. Ki kuliso ya bana ye fosahala mi ki musebezi ni swanelo ya mushemi kaufela ku bona kuli mwan'a hae u hula ni ku latelela mikwa kaufela ye minde ya sizo sa luna. Muñoli wa ziba kuli ku eza cwalo ku tata kono hape wa ziba kuli sina bashemi kaufela ha ba lata bana ba bona, ba ta eza cwalo ba sa katali.

Ki ku bulaya mwana ku mu tuhelela ku hula ka mikwa ye masila ki hona mu ka bilaela kuli mwana yo ha utwi, u nwa hahulu, u pota hahulu busihu, ki wa lindwa, kamba mane ki lisholi! Nguli ya tupa ye ne i palile ku otololwa lwa i ziba. Banana ba otololwe ba sa li ba banyinyani ku fita ku ba tuhela ba sinyeha. Ba ka pala ku otoloha ni ku

konda ha se ba kolozwi ki butanya.

Maticele fokuñwi ba bumai! U ta utwa batu ba li: "Likolo za nako ye li luta fela busholi, ku zuba, ku nwa bucwala ni mahañi!" Ha! Haiba mubali ni yena ki mwa bulelelanga cwalo, u kupiwa ku matela ku ticele ya fa kaufi kaufela ku yo inyaza. Ha ku na ticele mwa lifasi mo kaufela ya luta busafa bo bu cwalo. Ki ku foseza maticele ku bulela cwalo.

Ka zazi le liñwi bana ba sikolo sa na etelezi muñoli ba yo uzwa mbonyi ya masoto mwa simu ya batu. Ba swalwa ki bañi ba simu mi ba taha ba ba soteza kwa sikolo. Ka manzwi a pahami ni buhali bo butuna ba tatauka ni ku nyefaula maticele kuli ha ku na ze ba luta ki labishi, ba luta fela banana busholi. Kwa biziwa bashemi ba bana mi taba ya ambolwa ni ku fela ka kutwano. Kwa fita feela sunda i liñwi mwahali kiha mwan'a musali ya n'a tilo tatauka ni ku tatalakana hahulu fa taba ya mbonyi, wa mweli, ya bizwa Innocent, 'a swalwa inge a uzwa sikono ni fanta za yo muñwi! Bo Ma-Innocent ba to kemauna feela ha ba bizezwa kwa sikolo ku to i kutwela Innocent ha talusa mwa lutelwa busholi ki maticele ba hae!

Taba ya kuliso ya bana i tata hahulu. Haiba ba teñi ba ba na ni bana ba ba sa ba opisi litho ki ba si kai mi ba lithonolo. Taba ya butokwa ki kuli bashemi ba sike ba katala, ba sike ba zwafela ku eleza, ku sikutula, ku kaupi, ku kalimela kamba mane ku shapa mwana. Ha ba sa ezi cwalo, mi inge ku tokwahala ku eza cwalo, a ki sishemo kono ki lunya, ki ku bulaya mwana.

Muñoli wa ziba kuli kwa bana ku na ni bo tufwi-ñondo, bana ba ba tuntunywa ki likelezo, ba ba sa utwi, bulele, bulele mane tobolo tuu! Bana ba ba cwalo ba bumai, hape ha ba na limbuyoti. Kono kamita lifasi li yo ba lutanga ni ku ba tambisa mane ba yo ikumbutanga kuli: "Kambe bo ndate ba sa pila, kambe simañi-mañi wa ka u tefi!" Lwa ziba kuli "likambe" za bona zeo ha li ba tusangi, kakuli li tahanga ka tieho. Mwana ya sa lati ku yo utwa butuku bwa ku ikumbuta ni bwa ku tapisa limota za ba na kena ni bona sikolo a mamele likelezo za fiwa ki bashemi ni maticele ba hae.

MUSALI YA BELEKA

Lika ze kananwa ki ze ñata hahulu mazazi a, kuli mane se lu koliwa ki likañi. Ye ñwi ya litaba ze ki ya bumaswe kamba bunde bwa ku beleka kwa musali ya nyezwi. Ku beleka ko ku bulelwa fa ki ku pakela ni banna ku yo tanda lizazi kwa ofisi, sipate-la kamba kwa sikolo ni ku i holela mali kwa mafelelezo a kweli ni kweli.

Mihupulo ya batu i abani fa taba ye. Kwa swanela. Ku na ni ba ba lumela kuli musali ya nyezwi ha swaneli ku beleka, kuti musebezi wa hae ki wa mwa ndu mane ba zwelapili ku bulela kuli kuti u ka eza buzwa ni ku timelelwa ku apea ni ku luka! Hape ba ekeza ba li musali ha lukeli ku beleka kakuli u ka ikuhumusa ni ku tokwa likute ha ka yo eza sinugana ni banna kwa musebezi. Tumelo ya ba bañwi

ki kuli basali ba ba nyezwi ba sebeze, ba hole mali, mi a kone ku tusa kwa lubasi lwa bona. Ba sebeze ili kuli tuto ye ba fumani kwa sikolo, haiba ba itutile, i sike ya i sumpelwa feela.

Basali ba bañata ba ba sebeza ba sebeza ka mabaka a mañata a fapana. Ba bañata ba sebeziswa ki muhupulo wa ku tusa banna ba bona mwa bupilo bo bu tula bwa kacenu. Ha mu bone zeo: lico, mandu ni mezi za telelwa, mandelesi, makatulo ni mikotana ze swanela, liwayalesi, litelevishini, tuikwakuliso twa meno ni milyani ya meno, makatulo ni milyani ni tuntambo twa ona, masokisi a kwa linumbu za basali, za ku tola kwa milili ni kwa pata ni lipini za kwa milili ni mazebe, minko ya bumemba, lipula ze nde za mwa ndu za bulena, lu sa libali zona litino za bana ni bashemi. Ze tokwahala mwa bupilo bwa kacenu kwa buñata malen'aka!

Ku na ni basali ba ba sebeza ka muhupulo wa ku tusa bashemi ni bahabo bona, ba ba hupula kuli mali e ba hola ki a bona a ku sebezisa mo ba latela ba sa lelisani ni banna ba bona. Basali ba ba cwana ha ba holile mali a bona ao fa sate ba felela mwa masintolo a matuna. Hañata munna ha to punya u to fumana musal'a hae u omile mwa telelini! Ndate-Ngete ha buza kamita kalabo ki kuli: "Ha lu beleki mushabati sha, lu hola mali!" Hañata hape basali ba ba cwana ba i kalelanga likoloti mwa masintolo mo ka libizo la "Mrs. Ngete" ku sina ku lelisana ni banna ba bona. Ha ba ya fa musika ha ba kuti ni cinci, ki ku bunga-bunga ze ba fumana kaufela, mango fita, mwanja wa lutenda fita, mbonyi ya ku

apea fita, ndongo ya ku besa, ngulu, sikuswani, hañata ba leka ni ze ba sa tokwi! Basali ba ba eza ze cwana ba zibe kuli ha ba kolisi, ba fosa, mi ba tuhele ku eza cwalo ha ba tokwa kozo mwa bupilo bwa bona bwa manyalo ni ku zwelapili mwa peleko. Kambe muñoli u sa nyala, na sike a nyala musali ya eza ze cwana, a be ni ngo ye nde a mane kamba a zibe a mane ku shukula milili.

Banna ba si ke ba lula moya kuli mwendi za bona ha li zibwi. Li zibwa hahulu. Basali ba toile banna ba ba ba patela mali e ba hola, kuti ba lukela ku ziba kuli bo munn'a ka ba hola bukai. Mwendi kwa utwahala. Basali ha ba lati munna ya eza kuli ha ilo hola fa sate ki ku kuleha wa silepe, ku yo i tandela masihu mwa mipanda, ku libala kuli musali ni bana kwa ndu ba omelezi fa milomo. Ha ba tabeli munna ya amuha musal'a hae muholelo wa hae mutumbi ni ku u lyanganisa. Ba hononanga munna ha tatauka-nga kuli ha na mali, mali kaufela u ilo lifa kwa likoloti za lico, za mota, ni ku Musame wa bona, sihulu ha bulela zeo bona inge buli mwa sikopo! Basali ha ba ikutwangi hande ha ba lapa fa ndu kamba bana ba bona ha ba sa tini hande mi inze ba bona kuli ne ba ka ca ni ku apala ka swanelo kambe Ndate-Ngete a sa isi mali mwa sikimbini. Se ba kupa basali ki ku ina hamoho ni banna ba bona ni ku lelisana ka mwa lukela ku sebeleza mali a holwa ki banna ba bona. Ya bona kuli kupo ye ya zieza, a lu bulelele se si swanelwa ku ezwa, kakuli lika ha li si ka luka.

Muhupulo wa muñoli fa taba ya ku beleka kwa

basali ba ba nyezwi ki wo: haiba ku beleka kwa musali ku tisa mifili-fili, likomano ni ku tokwa kutwano mwa ndu, musali a sike a beleka. Haiba mali a hola musali a tisa lifapano mwa ndu, mi ku fumaneha kuli musali u ba ni mulomo, ni ku ipangula kakuli wa beleka, musali ya cwalo a sike a beleka. Haiba mwa ndu ku na ni bana ba banyinyani, mi ha ba fumani pabalelo ye nde m'a bona ha ile kwa musebezi, ki ku ba nyandisa ku ba siya, m'a bona a ba inele ba hule pili.

Haiba lika ze talu ze li lukile, mwendi kwa tusa kuli basali ba ba nyezwi ba beleke. Bupilo bu cinchile mi lika ze ñata ze tokwahala li hapeleza munna ni musali mwa ndu ku shuña, ku satalala ni ku fufulelwa kuli ba be ni zona. Munwana u li muñwi lwa ziba ne u sa koni ku tuba nda mwa bupilo bwa kwa mulaho. Ha u na ku kona ku i tuba mwa bupilo bwa kacenu bo bu tata, bwa masunda.

BUHATA KI NCWA

Buhata ki bwa kale, bu zwa ni luna koo kwa simuluhó ya lifasi, mane se lu twaezi ku pila ni bona. Sina busholi ni butakwa, buhata ki ncwa ye maswe ye tisa mifili-fili ye miñata mwahal'a batu. Mutu wa lihata ni koo ko li simuluha lifasi ha ku na ya na mu lata kapa ku mu sepa. Kamita na bulelwa bumaswe ki batu kaufela mane ni mahata ba ba ñwi. Ni kacenu le ku cwalo.

Batu ba mahata ha ba sa ziba niti, mane se ba

biza ya bulela niti kuli ki yena lihata! Ha u bihela ya sebiwa ka buhata, za sebiwa, kamba ha u kupa kuli a biziwe a to i kalabela ka za bulelwa ba li, "Mu mu utwe lihata yo!" Cwale buhata foo ki bu fi?

Buhata ki bwa mifuta ye miñata sina ha mu ziba. Ku na ni buhata bo bu sina kozi, ku n'a ni bo bu sabisa, bo bu kona ku tamisa mutu ni ku yo pika mwa tolongo. Mwa likepe mo muñoli u kupa ku mi hupulisa mifuta ye miñwi ya buhata. Ni mina mu ka hupula mo mu pumelwa ki bana ba mina ni batu be mu pila ni bona, kamba mwendi mane mo mu pumela batu ni mina kasibili.

Ku na ni:

BUPUMI: Bupumi ni buhata bwa swana. Ki manzwi a talusa mifuta kaufela ya ku sa bulela niti kamba ku sa peta seo u sepisa ku si eza. U mupumi ha u eza cwalo.

LUSEBO: Hañata mutu ya lata hahulu ku seba ki lihata. Batu ba seba u ba seba ka bumaswe bo ba sina bona. Lusebo lu maswe mu utwe.

BUSAWANA: Ku sawana ki ku zamaya u bulela ba bañwi za buhata. Lisawana kamita u lata hahulu ku bonisa kuli kuti yena u ziba hahulu batu ni ze ezahala. Ki mu ziba za ba bañwi.

KABEMBA-MU-CA-HABELI: Kabemba-mu-ca-habeli ki sifonkala wa lihata, u ca kafa ni kafa. Ki mutu wa lusinyo ya zamaya a kunga-kunga litaba. Za utwa ku wena, u isa ku sili, mi za utwa ku sili u tiseza wena, inze a li natifaza feela. Ki mutu wa kankulankanyi.

MANGULUNGWA: Mangulungwa ni bubeyeki li talusa nto ye swana. Ki bupumi bwa ku bulelela batu ze si zona, ku sepisa batu lika ze sike za ezwa. Mutu wa mangulungwa u kona ku bulelela batu ku sita nambunga ni mihailo ya bona ni ku sepisa kuli yena u yo ba lwalelela likota za ku kondolisa. Ha ba siya foo ki mwinkilila! Hape u kona ku ba ngulungela kuli ki ndilaiba wa bus kanti ki wa tractor, kamba kuli ki kapitao kwa musebezi, ki hona ha liehanga kwa ku caela, kanti i banga yena wa mafelelezo kwa ku feza mukwazo wa hae!

LIHAKABE: Ha lu bulela kuli mutu ki lihakabe lu talusa kuli ki lihata. Ki mutu ya sa koni ku i pulukela taba, ya zamaya a tebeta za utwa kaufela.

LISHANO: Ku bulela lishano ki ku bulela taba ye u ziba hande kuli ha ki ya niti. Mutu wa masha-no u swanelwa ki koto.

LIHELEHELE: Mutu wa lihelehele ki mutu ya kopanezwi ki mikwa kaufela ye maswe, buhata ki ku yena, busholi ki ku yena, ku sa utwa ki ku yena. Hape ki ndalabangwana.

KU-BETEKA: Ku beteka mutu ki nto ye maswe, ki sibi. Ki ku bulelela mutu taba ye u ziba hande kuli ki ya buhata kamba ku mu eleza ku eza sika se u ziba hande kuli ha si eza u kena mwa likayamana.

KU-MUNJULA: Ku munjula ki busawana bo bumaswe. Ki ku sinyu mutu yo muñwi libizo, sihulu ku mulena kamba ku ba ba mwa litulo ze tuna mwa mulonga wa naha. Mutu ya eza cwana u bizwa limunju, mi u munjula ba ba ñwi cwana: "Ha! Luna batu ba bansu luli ha lu na buitumelo,

sishemo silikana-kana se mu lu eza! Ni komokile ngete-ngete luli za zamaya a bulela!" Ka tohonolo malena ni babusi ba luna ba ziba hahulu kalole ka bo limunju, mane ki bona ba ba lu zibisa bona.

Kaufela mu ka lumela kuli buhata ki ncwa ya mufuta o muñwi. Buhata bu tisa lifapano mwahal'a munna ni musali, mane bu kona ku tisa telekano. Bu tisa mifili-fili mwa mahae, bu tisa lindwa mwa makomboni, bu tisa ku tokwa sepano kwa misebezi. Ba ba se ba kolezwi ki busawana ha ba utwi munati ha ba ina feela ba sa sebi, ku sawana, kapa ku munjula ba ba ñwi. Mu i pone bona. Banana ba banyinyani ba sikululwe ba si ka kolelwa kale ki ncwa ye ya buhata.

MUKAIWA HA U SA NKA

Buhobe bwa mukaiwa ne bu toilwe ki mañi ni mañi ya na pila mwa Bulози mazazi a felile. Ne ku bulelwa kuli ki muluku ni kuli bwa baba mane kuti ne bu nunka! Ni muñoli ki mwa na bulelela ona cwalo. Ba ba ñata ne ba sa lati ni ku bu bea mwahanu. Mane ne ku shwelwa ba bukuwa makeke be ne ba pila feela ona wa Mukwenya. Mwendu ki niti mukaiwa wa kacenu u tompeha hahulu ha lu u bapanya ni wa lilimo ze felile kono ha ki yona niti kaufel'a yona.

Niti luli ki kuli Bulози ne bu sa kondile, bupilo ne i sali mbombolelwa, ne lu keta se ne lu tabela ku ca. Ha mu hupule mauza a na limwa, lukesha,

ngulu, bikoko bya bupi bwa mwanja byale bye ne lu toma minwana kuli lu leke se si katezwi nkaa! Ha mu hupule mashete a mbonyi, mu hupule ni bituli bya mbonyi! Mwanja wa maemba o na bo? Samulaho Malunda ni bona ba to kangana ni mabupi a bona. Mutu na ca buhobe bwa na lata. Ya na lata bwa mauza na ca bwa mauza, wa bwa kuzwaka na ca bwa kuzwaka. Ya na tabela feela bwa kahula ka Fwanyanga ni yena na ca bwa kahula ka Fwanyanga feela. Batu ne ba na ni mituso ya lico. Kacenu ha ki hañata lu utwa ya li "na buhobe bwa mwanja ki kona kwa mutuso wa ka!" Linako li fetuhile.

Buhobe bwa mukaiwa se li ona mutuso wa mutu kaufela mwa naha ya luna, mane se lu libezi kuli ne lu bu shendanga kuli bwa nka! Banana ba yawilwe ku sita namunganga, ba yawilwe ni ku bona bikoko bya bupi ha bi kolokile. Se se ba zibile hande ki Muzezulu ni masaka a hae a mukaiwa. Ko ya kaufela mwa naha ya luna kacenu u fumana Muzezulu ni mikaiwa ya hae. Muzezulu sa tilo yaha, sa nyala bana ba luna, mane se lu mu lola ni mwa litolo za luna kwa buloko! Muñoli ha zibi hande kapa lu i tumele ku Muzezulu kapa lu kutumane feela inge lu leka mukaiwa wa hae! Hape muñoli ha zibi kapa bo kuku'a luna ne ba ka to taba kambe ba ka kuta ku to fumana lu huliswa ni ku nuniswa ki mukaiwa o lu lekiswa ki mulicaba! Na ziba mu na ni mihupulo ya mina fa taba ye.

Ki ha kai kacenu lu utwa lipilaelo ka linanga la

lilimo ze mwa Bulozzi? Kuti pula ha i neli ka swanelo! Kuti miunda i situhu, i tibisa lico silimo ni silimo! Kuti likomu li felile ku shwa siki, batu ha ba sa tulisa masimu a bona hande ni a mañwi mabaka e mu i kutwela ni mina. Ku tata ku lumela kuli a ki ona mabaka a nosi Bulozzi ha bu lapa lilimo ze. Sepo ya muñoli ki kuli ha ki buzwa, ha ki sipesu ni sikoki ni muelembu kwa Likoñe koo, ze lu paleliswa ku i pilisa sina mo ne lu pilisezwa. Haiba ki zona, mina ni na lu lilimale, lu nahane hande ko lu ya ni ko lu isa bana ba luna.

Pulelo ye holofaza ye mu utwa hañata ni mina mazazi a ki ye: "Nako ye ki sikuwa, ha ku na ya pila za ku lima, mañi ni mañi u pila za ku leka!" Za ku leka ze limilwe ki mañi? Mu ba buze. Hañata ba ba bulela cwalo ki banna ni basali, mane ni bashimani ni basizana ba ba sa beleki, ba ba sina mali a ku lekisa lico! Ha ku na ya lelile ku utwisa batu ba ba bulela cwana butuku kono niti ye ba sa lukeli ku patelwa ki ye: ya kona ku pila ni ku pilisa ba hae ka za ku leka, a leke ba pile. Ya sa koni ku pila ka ku leka, ka kuli a na mali a ku lekisa, kono inze a na ni tohonolo ya ku lua mubu, a lime mi a utwe munati wa ku pila ni ku pilisa ba hae ka za ku itimela. Sa ku banjezwa ha si na munati, hape ha si sepiwi ni ku fela si fela kapili.

BULENDELE MWA BUKUWA

Malozi ba kale ne ba li lilendele ki muhali. Mu-

ñoli wa buka ye u palelwa ku bona buhali bwa lisholi haiba se ne ba talusa ki ku lumba lisholi. Haiba se ne ba talusa ki ku fa mamela kwa batu muñoli wa lumela ka kuli mane ne ba bulela cwana: "Wa manga mbui u ku ba kebo." Taluso ki kuli, ha u swala lisholi u i pee fa teñi, ha ku si cwalo wa ku yayela yona taba, yaye, yaye mane u i pone ni bu-kuba, kamba wa ku bulaya.

Niti ki kuli lisholi ha ku na ya na mu lata, ni kace-nu ha ku na ya mu lata. Sapili lisholi kamba lile-ndele, na fiwa koto ye bukiti. Na titikwa kamba ku halika minwana ya hae fa lifetana. Ba bañwi ma-sholi ne ba shwa matibili a ku natwa.

Masholi ne ba uzwa lico, ku kata mianja mwa masimu a batu, ku nona makuko a ba bañwi, ku itobela mbonyi ya masoto mwa masimu a batu mane ne ba uzwa ni likomu. Ba bañata ne ba uzwiswa ki ku palelwa, manyando a bupilo, nihaike ku na ni be ne ba uzwiswa ki libuku la busholi, ku sa lata ku bona sa mutu ka meto. Ni kacenu le batu ba sa uzwa ka mabaka a swana.

Busholi kacenu, sihulu mwa bukuwa, bu zwezipili hahulu. Ba kwakwata batu mali mwa lipokoto, ba pamula basali likwama ni mikotana mwa mazoho, ba punya masintolo, ba zizilikisa macembele ni ku ba amuha mali a bona, ba i pangela linotolo ni ku uzwa limota za batu. Ha ku na se ba sa uzwi, mane ba tuha ba uzwa litima ni lifulai kambe ba ziba mo li zamaisezwa!

Lisholi le lifwi la to lenga mwa ndu ye ne bapani ni ya muñoli. La bunga-bunga ze ne inzi fa mumb-

ta ni ku lumpuka mwa ndu ku sina ya na li boni kono li si ka lemuha kuli ne li uzwise ni mbututu wa likweli liketa-lizoho ka i liñwi. Ha se li zamaile mihato ye mashumi a mabeli mbututu yoo a zuha ni ku kala ku ñwaula ka buhali bo bu sabisa. Lisholi la mitolo la saba hahulu ni ku latela siputu seo fa fasi ni ku busikisa!

Mwa bukuwa ni mona ku na ni ba ba uzwiswa ki libuku la busholi, le li ba hanisa ku bona sa yo muñwi. Kono taba luli ki kuli butata bwa bupilo bu ba hapeleza ku lenga mandu a ba bañwi ni ku punya masintolo. Tumelo ye fosahalile ye sa fumaneha mwa Bulozzi ki ye: kuti mwa bukuwa ku pilwa hande, ha ku na ya lobala ni tala, ha ku na wa bimanahani fa kaputula, kuti mañi ni mañi u hata mubu mwa paka ya telelini, tai mwa mulala nkaa ni sikatulo kwa lihutu sa sa li ku luma! Kutu mutu kaufela mwa bukuwa u puka tii ni ku ikola linkwa ni njamu, ni ku lobala mwa ndu ye li malaiti ki ngwee!

Ba ba sa na ni tumelo ye cwalo ba i kwe, kakuli ha ku cwalo. Bupilo butata, bu tula hahulu mwa bukuwa, mane ni mona mwa Mongu, buhobe, busunso, mandu, mezi, malaiti, likota, kaufela ki za ku leka. Kwa mahae lu kona ku ca sa ku itimela, lu kona ku sunsa shombo kapa nyunywani ya sitaka, lu i tobalela mwa mandu a luna a ku icahela. Ha u sa beleki ha u koni ku fumana mali mwa bukuwa mi ha u sina mali ha u koni ku pila. Butata bwa bupilo bu ta ku hapeleza ku fetuha lilengwami. Ku na ni ba bañwi mwa bukuwa ba ba uzwa ka kuli kuti bona

ba ziba hahulu za taunu, ba twaezi hahulu bupilo bwa mwa bukuwa mi ba kona ku putelela ba ba lobezi, ba ba zwa kwa mahae! Fo kufwi mane ba pumanga batu, sihulu macembele, kuli bona ki matikitibi ba muso ibe ba ba seca ni ku ba uzweza ka sikimbini. Busholi bo bu cwana ki bwa bukuba ni lunya lo lu tuna. Ka tohonolo mapokola ba luna ba sautile hahulu. Ba nze ba ba swala ni ku ba latela tona tungongolo. Ba yo felelwanga ki butali ha se ba kecaula-kecaula mwa mbokisi fa pil'a muatuli wa mulao mwa kuta.

Libaka ze cisa pasa kwa busholi mwa bukuwa ki kwa litishini za litima, za li-bus, fa misika ni ko ku fumaneha batu ba bañata kaufela. Ka zazi le lifwi muñoli a fumana headteacher ya zibahala hahulu mwa Lusaka a cikimani mwa sikapa sa mioko kwa sitishini sa bus. Ne tu mu kenezi mwa sikimbini tuika. Twa mu comola sikwama mwa pokoto mo ne ku na ni li-Kwacha ze mwanda ka ze ne (K104) ni matikiti a musipili! Si yezezi muinkilila! Ba bañata ba ba uzwa ka mukwa o cwana ba lunwa hahulu ki ku uzwa. Kamita ba i kapalezi hande ni ku bonahala kuli luli limemba ha ki ba sili ki bona, kanti eshee!

Kuti hape kwa kale mwana ya pepehile hande ni yena na uzwa kono ili ka mabaka a sili, takazo ya ku yola. Na ziba koto ya busholi kono lilato la ku yola ne li mu tula. Kamita ha ne ku tokwahala shwana, ne bali lu yolise yena lisholi ya ni, ki yena ndume ya ta kona ku lu sileleza ni ku lu tabanela mwa butata. Mane ne ba bulela cwana ka puo ya Siluyana: "Mwanoe wa mbui ta ndume." Taluso: "Mwan'a

hao wa lisholi ki mwana luli, ki ndume." Haiba u tefi lisholi ya hupula ku yola situlo ka nzila ye cwana nako ye, a itobohe. Sa ta yola ki bupilo bwa ku pika mwa tolongo ku isa lifu.

KU KOPISA KI BUSHOLI

Mu se mu balile ka za busholi mwa buka mo. Mwa likepe mo hape muñoli u mi kupa ku bala kaza busholi bo buñwi, boo ba ba ñata mwendi ba si ka lemuha kuli ki busholi tota ni bona. Ni bulela taba yani ye ne fumaneha hahulu mwa litopa kau-fela mwa likolo kaufela za naha. Taba ya ku kopisa likalabo za ba bañwi, sihulu mwa tuto ya lipalo. Ku kopisa ne li nto ye ne tumile hahulu mwa likolo za mazazi a kwa mulaho. Mwa sitopa ni sitopa ne ku fumanwa bashimani kapa basizana be ne ba zibahala hahulu ka ku kopisa kamba ku kopisezwa. Ha ne ba bulela mutu ya kopisa hahulu ne bali, "Yoo kwa ku kopisa ki lumonyi, liito la hae ha li li taa, ki kale a nga kalabo ya hao!" Mu ta kona ku hupula bo 'Lumonyi' ba mazazi a mina mwa likolo.

Ku bonahala kuli bana ba sikolo ba nako ye ba zwezipili, ha ba na hahulu busafa bwale bwa ku kopa likalabo za ba bañwi ni ku li ngandaka mwa libuka za bona ba sa nahani. Haiba ku ba kacenu ku sa na ni ba ba kopisa, ba tuhele pili ba si ka swabiswa ki maticele ni ku sehiwa ki ba bañwi. Hape ki sibi ku pasiswa ki likalabo za ku uzwa ku yo lutelelwa hamoho ni yena. Ha ku na se si inzi

mwa toho ya yo kopiseza se si siyo ku ya hao. Nto ya butokwa ki ku nahana ni ku sebeza ka tata.

Banana be ne ba kona hahulu ku kopisa ne ba fumana mikwa ya ku kopisa ka bunolo. Ne ku na ni ku kecula fa litapa kapa buka ya yo muñwi, ku tulisa liito fa liheta la hae, kapa ku yema-yema ni ku i kupisa lula, kabemba kapa potoloto, liito inze li kelyana ku bona likalabo za ba bañwi. Hañata ne ba sa bonisisangi hande mi ne ba kopanga ze fosa-halile. Ba bañwi mane ne ba panga silikani sa ku tusana mwa litatubo, ya ziba si-English u tusa ya ziba lipalo, ya ziba lipalo u tusa ya ziba si-English. Be ne ba kopisezwa ni bona ne ba fumana mikwa ya ku beteka bakopisi. Ne ku na ni mukwa wa ku sileleza litapa kapa buka ya hao kwa meto a ya bata ku ku kopiseza ka lizoho le li sa ñoli. Mane ne ku na ni mukwa wa ku ñola likalabo ze si zona ni ku li yanaha ka boomu, ibe muika ha li bona a li u selile, kanti u kopisa lika ze fosahezi. Ha zwela fa nde ha ki ku tulaka koo, kuti u li "kumbile" kanti u betekilwe. Ha ba yo talusa linepo ki yena muhata, kamba mane u kanami!

Maticele ni bona ne ba toile hahulu taba ye ya ku kopisa, mane ni yena mukopisi ka sibili ne ba sa mu lati. Ni kacenu le mwana sikolo ya uzwa likalabo za ba bañwi ha ku na ticele ya mu tabela. Maticele ba tabela mwana ya teezeza ha ba luta, ya sebeza ka tata kwa sikolo ni kwa hae, ni ya pasa litatubo za hae ka booko bwa hae. Be ne ba maiba ku swalwa inge ba kopisa ne ba celwa linepo, ku lundulwa mwa tatubo kamba mane ku lelekelelwa kwa sikolo.

Ni kacenu le ku kopisa ki mbamba, ha u swaleha u zielehile, u mwa kazuma ka ka sina mwaalo.

Ne ku na ni moya o munde o ne u fumaneha mwa likolo ka miteñi ya muñoli. Ne li moya wa ku fumbelana mwa lituto. Bana ba sikolo ne ba kopana ku i puza lipuzo mwa lipalo, spelling, Civics, History ni lituto ze ñwi. Mulikan'a hao ha ku teula u y'o ca pisi ya hao ya nama, wena u yo sunsa feela mulo. Ye ne li taba ye nde kakuli ne i hapeleza bana ba sikolo ku ituta ka tata ku fita ku sepa ku yo monyeha likalabo za ba bañwi. Ba bañwi ne ba lila cipii-cipii ha ne ba teulwa ki litaka za bona. Ba kacenu ha ba lili, mane ba bañwi ki ko ba sa isi!

Ya ta hana kuli ku kopisa ha ki busholi bo buñwi ki mani? Ha ki ku i sinya libizo, ku i tompolola, ni ku zibisa lifasi kuli "mu ni bone ki na yo, ni na ni toho kono ha i na tuso kuna, ni ta na ni pasa litopa ka ku kopiseza ba banwi"? Ku na ni ya lata ku ba ya cwalo? Mu i kalabele mwa pilu.

ZWELOPILI

Zwelopili ki linzwi le lu utwa hahulu mwa lingambolo za luna mazazi a. Hape ki linzwi le li talusa lika ze ñata mwa puo ya luna. Ku na ni zwelopili ya naha mwa lika ze cwalo ka miyaho, tuto, ni njimo. Ku na ni zwelopili ya mikwakwa mwa naha, ya misebezi ya mazoho, ya linjanji, ya pabalelo ya limunanu ni zwelopili ya ze ñwi cwalo za ziba mubali.

Zwelopili hape isali linzwi leo ba bañata, ni

muñoli ki wa ku bona, ba sa utwisisi hande se li talusa. Ku bulela si-English se si nde ha ku talusi zwelopili, kakuli ku na ni ba ba sa zibi si-English ba ba zwezipili. Paka ye nde, kamba ndelesi ye feza, ha li bonisi zwelopili, kakuli ku na ni ba bimanahani ba ba zwezipili. Ha ki mutu yo musweu kaufela ya zwezipili; ku na ni ba bansu ba ba zwezipili ku fita ba basweu ba bañata.

Mutu ya zwezipili ki munna kamba musali, mutangana kamba musizana, wa mikwa ye minde ka nako kaufela. Ki mutu ya kona ku pila hande ni batu ba mishobo kaufela ka kozo. Ki mutu ya itukiselize ni ku tabela ku tusa ba pila ni bona ba ba tokwa tuso ya hae. Ku ituta hahulu, kamba ku cela fa tafule ni ku cisa ka lifoloko ha ku talusi zwelopili. Ku shukula hande milili, kamba ku zuba kwai ya tusanga, hañata ha ki poniso ya zwelopili, kakuli ku na ni ba ba i kolola milili ni ba ba zuba kwai ya mwa ngo ba ba zwezipili ku fita ba milili kamba ba kwai ya tusanga.

Mwendi mubali u ka lumela kuli mutomo wa zwelopili u yemi ku mutu kamba batu ba sicaba ku tabela ni ku lwanela lipetuhu ze nca za zwelopili, ku likanyisa ni ku kopisa ze nde kaufela za zwelopili ku ba bañwi, kamba kwa manaha a mañwi. Wo ki ona mufuta o munde wa ku kopisa. Ku kopisa ko ku maswe ki kwani ko lu balile ka za tefi mwa Tuto ye felile.

Ha lu palelwa ku latelela, ku likanyisa ni ku kopisa ze nde za zwelopili, ze ezwa ki ba bañwi, ki ku hana zwelopili, mi lu ta sehiwa ni ku siala ona

cwalo mwa simbwi. Ku ikumbuta ndu ye nde ya yo muñwi, ni ku fufulelwa ku sebeza ka tata ku i cahela ye cwalo, ki zwelopili. Ku shwela muna ya fumani kutulo ye nde, ni ku fumbela ku sebeza ka tata isaho kuli ni wena u be ni kutulo ye tabisa, ki zwelopili ni yona. Ya mizeza tai ya yo muñwi mati, mi wa i belekela ku fitela a i tekela ya hae ye cwalo, ki mutu wa zwelopili. Ya katelwa musal'a yo muñwi, kamba munn'a mutu, ha kabile hande, mi ni yena u yo kabisa wa hae, kamba u yo tusa ku kenisa munn'a hae cwalo, ki yena mutu ya zwezipili.

Mutu ya sa ezi ze bulezwi ze, ya na ni muna o maswe, ya nyemela ya icahezi ndu ye nde, mutu ya timbaula ya kona ku itimela ni ku kutula hande mwaha ni mwaha, ya toya ya ca za mifufuzo ya hae, ya ñenehela ya ipilisa ka ku satalala ni ku sundana ni ba bañwi, ki yena mutu ya maswe. Hape ki yena mutu ya toile zwelopili.

Ba bahulu ba ikupulise pina yeo ye kile ya bubana mwa Bulози:

Tai, Sueta, tai ya hae Ndanielee,
I ni tukuzi mbunge,
Ne ni li ni i leke,
Ni utwa ba bañwi ba ni sheununa,
Ni ta i leka cwani,
We yaya mama tai, ya Ndanielee.

'Mbunge' ki linzwi la Simbunda le li talusa 'pilu' ka Silози. Mubali u ka lumela hape mwendi kuli batu ba ba ne ba sheununa ya na tukuzwi pilu ki

tai ya Ndaniele ki bona ba ba ne ba lwanisa zwelopili.

Zwelopli ki nto ye nde, ya butokwa, naha ye zwezipili ki naha ye nde, ni mutu ya zwezipili ni yena ki mutu yo munde hahulu.

MANYALO A SIKUWA

Ya bata ku i kumbaulisa batu kamba mane ku i kamisa bona a ipe maandanda a ku bulela ka za bupilo bwa manyalo a batu. Ha ki taba ye ambolwa-ambolwa ka patalaza nihaike i ambolwa hahulu ka mishoboto. Ni kwa mahae taba ya manyalo a ki taba ye bunolo kakuli manyalo buñata bwa ona ku zwa koo kwa boni Sibungu ki a nganga-nganga. Manyalo a sina liñungwa ni masulungundu, haiba a teñi, ki a sikai feela, isiñi mo ku luna feela kono mwa lifasi kaufela.

Taba ye kananwa hahulu mazazi a ki ya manyalo a nako ye ha bapanywa ni manyalo a bo kuku'a luna kamba mane ni a bashemi ba luna. Buñata ba bulela kuli manyalo a nako ye ki lishea, ki manduwani feela, busafa, likomano, litelekano mane ni kona ku nyala kamba ku nyalwa ka sibili ha isali lika za ku sitela mufaho. Kuti sapili ne ku si cwalo, manyalo na tiile mi ne ku ondiwa feela bo nalubeso, halufokolomo kamba komu i liñwi. Ba komoka, ba li kacenu ha ku ondiwa li-Kwacha ze mwanda (K100), mane ni ku fita foo, kamba likomu li liketa-lizoho manyalo a fetuhile lipapali feela-feela!

Muñoli ha na kwa wela mwa kañi ye, ni yena wa bona ze ezehala mane hape u libelezi ku atulwa ka za hae. Niti feela ya bupilo bwa manyalo ki ye: malobolo ha tiisi linyalo, palo ya likomu ha i yahisi linyalo, buima bwa bo Kwacha ha bu tami munyali ni munyaliwa. Se si ba tama ni ku tiisa linyalo ki kutwano ya bona ni kutwisiso ya butata bwa bupilo bwa manyalo. Bubeli bwa bona ba ta fosa ni ku fosezana, ba i tukiseze ku inyaza ni ku swalelana. Ku kobisana ha ku na ku ba yahisa, ka kuli kwa li kuba ku sa yahisi batu. Ku yauluka-yauluka kwa basali ba bañata, ni mibulelelo ye mu ziba ya le, ya "bo Ma-Ngete ba nyalehile hande mina; u nyezwi u nyezwi, ha u kuzi feela; mo ba cela hande, mo ba tinela," ha ki mibulelelo ye tabisa ba ku mina. Ni banna ba teñi ba mibulelelo ye maswe cwalo, u ta ba utwa ba li, "U nyezi u nyezi, u nyezi mautu a basali, ha u boni Njelemia ya nyezi!" Banna ni basali ba lipuo ze cwana ba zibe kuli ba sweli musebezi wa ku yahulula manyalo a bona.

Hape niti ye ñwi mwa bupilo bwa manyalo ki ye: haiba u teñi musali ya hupulanga kuli ona mwa lifasi mo ku na ni munna ya sa fosi, ya sa shapi, ya otolohile feela sina nzila, ya cwalo a sikwe. Haiba ku na ni munna ya hupulanga kuli ku na ni musali ya cwalo ni yena a sikwe. Batu ba ba cwalo ha ba yo ku le la luna lifasi.

Taba ye ñwi ya butokwa ki ku li mubali a bone ni ku utwisisa cincheo ye tile mwa bupilo bwa kacenu. Sapili batu ne ba hulela ni ku nyalela mwa sikiliti sa bona. Kacenu ha ku cwalo, batu ba falula manaha.

Sapili musali ne li sika sa kwa lipiza, mwa situngu, kacenu musali ya nyezwi u fukisa milili ni ku benyisa linumbu mwa ofisi. Sapili Mulozi na hulela mwa Bulozi, mwa Malozi ba habo ni ku nyala Mulozi wa habo. Kacenu ha ku cwalo. Ya inopela Mullenje wa nopa, wa Mubemba ni yena wa nopa, ku sa bulelwi bona ba lisomo la luna Matonga, mane ni makuwa se ba i nopelwa feela. Ni ba ku bona ba sweli ba nopa basali ba Malozi. Ku ta ba tata ku biza baikulu ba luna manyuku-nyuku!

Lipetuho ze kaufela li tankanya ba bañata ba ba nca. Ha ba sa ziba sa ku eza. Milili ya basali ba kacenu mwa i bona. Linumbu ze mwa masokisi, makatulo a shengile a ba zamaisa ka ku yeyauka, bitenge bye ba icoleta ni litino za bona kaufela ki ze zieza banna ba kacenu. Lipilu za bona se li bioka-bioka feela. Basali bona bo? Ni bona ba zieleha ni ku zizilika ka mukwa o swana.

Muñoli ha na likalabo kwa lipuzo ze tata za bupilo bwa manyalo. Ha na mulyani wa tabo mwa manyalo, haiba ku na ni mulyani usili kwand'a ku latana, ku tusana, ku utwana, ku inyaza ni ku swalalana mwa ku fosezana. Mwendi mubali u na ni tunkau twa ziba a tuse sicaba!

KACENU KI KWACHA NGWEE

Kacenu mwa likwama za luna ki Kwacha ngwee, mwa lipokoto ki Kwacha ngwee, fa misika ni fona ki Kwacha ngwee! Ha u sina Kwacha ngwee ha u na

bupi, ha u na busunso, ha u na lika kaufela ze u tokwa. Zambia i sweli musipili wa zwelopili. Ba ba shwile ba yo zuha ba ka toli se lu bulela puo ye nca.

Buñata bwa ba kacenu ha ba si ka bona mali a gauda. Ba a utwa feela mwa lingambolo za ba bahulu ha ba nze ba li, "Pondo ya gauda, pondo ya gauda." Kuti ba bañwi ba sa na ni ona. Matiki a tulumo, masisipensi a tubanga ni bo alufokolomo kaufela mu ka a hupula. Butanu bwa pepa ni bona mu ta bu hupula mwa nako ya Federation.

Ka silimo sa 1964 naha ya luna ha i fumana tukuluho ni ku ikingela libizo le li nca la Zambia ni mali a manca a Zambia a kala ku sebeza. Kobili ya Zambia mwa i ziba. Sisipensi, sheleñi ni fulolini mu a boni ni ku a sebelisa. Lishumi, pondo ni £5 a mapepa ni ona mu a zibile hande. Samulahonyana kwa pangiwa butanu bwa Zambia bwa silivera. Ne ku sina tiki kamba alufokolomo za Zambia. Mali a kaufela ne lu a twaezi mi ne lu a tokwa hahulu mwa likwama za luna.

Kacenu ki Kwacha ngwee, muñoli, mubali, mañi ni mañi u tokwa Kwacha ngwee. Kwacha ngwee se li bona bupilo. Kwacha ngwee ki ona mali a manca a Zambia, naha ya luna. Butokwa bwa mali kaufela lwa bu ziba. Lu kena likolo ku i tukiseza ku yo swala misebezi ye ta lu holisa mali a mañata kwa pili; ha lu beleka lu belekela mali. Mane ni ba ba cona kuti ba coniswa ki mali. Ha lu yambaela ku kena mabangatiko lu yambaeliswa ki mali. Ha u na ni mali u mulena, ya sina sa tokwa; u ya ko

u lata kaufela, ka nzila ye u lata kaufela. U leka se u lata, u ca se u lata, mane u kona ku swala ba be-leki ba ku ku sebeleza. Hape u kona ku i tukulula mwa milatu ye biza litifo.

Fokuñwi lilato la mali li kenyezanga ba bañwi moya o maswe, moya wa ku puma, ku uzwa kamba mane ku bulaya. "Mali ki soono," ba bahulu ba bulezi. Isali yona takazo ya mali ni ku fuma kapili li fosisanga ba bañata—ku siyela sikolo fahali ni ku yo kena misebezi ye sa weli likamba; ku cinca-cinca misebezi ka sepo ya ku fumana mu-sebezi wa mali a mañata. Ba bañwi ba tuhela misebezi ya bona ka boomu ku yo kala pisinisi ka sepo ya ku fuma kapili. Buñata bwa ba ba ezanga cwana kamita ba inyazanga. Nguli ya ku "kumalela fa sicacani sa hao" i na ni tuto ye tuna kwa batu ba ba cwana.

Mutu wa lukokoto ki munna kamba musali ya lata hahulu mali. Ki mutu ya latula mali nako kaufela, ya a timana, ya shwa tala, ya apala bimanahani, ya baba mwahanu bakeñi sa lilulu, mane ki mutu ya palelwa ni ku lifa ba kolotezi, bo mali a hae inze a li teñi, haisi ku no a bala feela zazi ni zazi! Ya ka nyaza taba ya ku buluka mali ki mani? Kaufela lwa ziba mazazi ha se lu kenwi ki mapo-ngo-pongo a bupilo, ku lobeha mukokoto, ku pumeha liutu kapa lizoho, mane ni ona mafumi a bupilo kasibili ha sa lu honile, ha se lu pilela feela ku anya kambalala. Muñoli u eleza mutu wa lukokoto kuli a no ca kwa mali a hae ha sa pila.

Ba ba pepezwi mwa linako za mali tamba ba

siala ni muhupulo wa kuli mwendi mali a zwa ni luna koo kwa simuluhoo ya lifasi. Ha ku cwalo. Mali ki sika se si tisizwe ki mukuwa. Pili mukuwa a si ka taha kale ne lu sa i tusisi mali mi ne lu sa a zibi. Ne lu leka ni ku lekisa lika ka ku cincana, i li nto ye bizwa "barter" ka si-English. Ya na luile kuhu na cincana ni wa silepe ya na bata kuhu, wa mukolo ya na bata komu na cincana ni wa komu ya na tokwa mukolo. Ne li mukwa o no fumanaha mwa manaha kaufela a lifasi pili mali a si ka zibwa ni ku itusiswa kale.

Mukwa wa ni wa ku pumbekanga mali mwa mubu kamba ku a shiteka ko ku sa zibi mutu u sili haisi wena ki mukwa o lukela ku tuhelwa. Bumaswe bwa ku eza cwalo lwa bu ziba. Bo Kwacha ngweeba kupa ku ba buluka mwa lipanga ze lukiselizwe ku buluka mali, mo ku sina bingolongoma bye bi miza mali. Ha lu eza cwalo Zambia i ta ba Kwacha ngwee.

LINAKO LI FETUHILE

Ba ba na ni zibo ya lipwetili ba ka tongola timana ye tatama yeo kakuli ha i lateleli milao ya lipwetili hande. Muhupulo ha ki ku fiola pwetili ye ta lumbwa. Muhupulo ki ku bapanya mipilelo ya linako za kwa mulaho ni mo lu pilela kacenu ni ku lundulula litaba ze fiwi ze fiowzi mwa buka ye ka mukwa wa ketile muñoli:

NE LI

1. Ne li bulisana, ku lisa manamani, ku lisa ze tuna,
Ne li ku waya milungu, ku waya litindi, ku waya sitete,
Ne li ku teya malaba, ku teya tutwa, ku teya mibeto.
Kacenu ki bulisana bo bunca, bulisana bwa sikolo,
Kacenu lu waya mwa ma ofisi, mwa mukoti, mwa sipatela,
Mane lu waya fa musika ni ku hama mwa mikwakwa,
Linako li fetuhile.
2. Ne li ku hata, ku sheshela, ku mata,
Ne li sindula mukolo, toma, laba, silobe ngo,
Ne li ku lwesa, ku itwesa, ku tengenya, ku kuleka,
Kacenu ki kwela lonji, kwela sitima, coba mbasikolo,
Ki kwela sisepe, kwela mota, kwela fulai,
Linako li fetuhile.
3. Ne li ku feta mulilo, ku yaka mulilo, ku unga mulilo,
Ne li masu, mañele, mambumbwe,
Ne li bucwañi bwa litumbu-tumbu, bucwañi bwa ku babulisa sului,
Kacenu ki caa mankisi, hape ki caa taci,

Buñata bwa mandu ki caa litofu,
Matumbutumbu a lyanta, malaiti ki ngwee.
Linako li fetuhile.

4. Ne li ku kumwa, ku kumwata, ku njakila,
Ne li ñela, matangu, mayumbo, ku yata,
Ne li butongwe bwa ku ina, bwa ku ipata,
bwa mwa mezi,
Ne li situtu-sa-tutuluka,
Ne li kamunome singongi a ce kwai,
Ne li Kokoñu i hupuzi kwa Nalolo,
Ze ba i kola kacenu lwa li bona.
5. Ne li musisi wa komu, kubo ya liputana, ku-
bo ya litata,
Ne li siziba si launda mwa mushabati,
Siziba sa njumbe, siziba sa mawindo,
Ne li musisi wa mawaya, wa mafetula, mu-
sisi wa limbandango,
Ne li munyomi, ne li makabi,
Ze ba tina kacenu lwa li bona.
6. Ne li Northern Rhodesia,
Ne li Federation,
Ne li mishoboto, ne li ku lekela mwa windo,
Ne li ku sebana, ku munjulana ku mukuwa,
Kacenu ki cililele, ki tukuluho,
Kacenu ki Zambia, Zambia ye lukuluhile,
Linako li fetuhile.
7. Ne li pondo ye fubelu, pondo ya gauda,
Ne li makobili, matiki, masisipensi, mashe-
leñi,
Ne li mafulolini, bo alufokolomo, bo foko-
lomo,

Ne li
Kacer
ngwe
Linak

Ne li lishumi, pondo ya ma-pondo, £5,
Kacenu ki Kwacha ngwee, kai ni kai Kwacha
ngwee,
Linako li fetuhile, luli linako li fetuhile.

94
89

Robertson Muyangwa Mukuni na pepilwe ka Liatamanyi, 1929,
mwa Sinumuyambi, Mongu, Barotse Province.

A kena sikolo fa Barotse National School inze anulwa ki
malumahe, Yuyi Wamunyima Mupatu, M.D.S., ku fitela 1948 a
ya kwa Munali Secondary School. Ku zwa 1950 ku ya 1953 a
ituta buticele kwa Chalimbana Teacher Training College.

Ku zwa 1953 ku ya 1957 a luta fa Mankoya ni Kambule. Mwa
hal'a 1957 ni 1963 a luta fa Mine Government School, Kabwe, ni
ku ba muluti yo muhulu wa likolo za bo Chunga, Mulongoti,
Chinika ni Burma Road mwa Lusaka. Ka 1960 a pasa General
Certificate of Education ya University of London.

Ku zwa 1963 ku ya 1964 a yo ituta kwa San Diego State Col-
lege, California, ni kwa Lincoln University, Jefferson City,
Missouri, ni kwa England.

Ha kutile a ba Manager of Schools mwa Lusaka, pili a sika
fumana situlo sa bu Education Officer kwa Ministry Head-
quarters ka Muimunene, 1964. Ka Nulule, 1966, a tuhela musebezi
wa tuto ni ku ba Establishment Officer mwa Establishment
Division.

Bo Mukuni ba nyezi Nanunyi. Bana ba bona ki Monde, Waluka,
Akakambama ni Nandu.